

שיעור ט

כותל חצר שנפל והקובע זמן לחברו

(בבא בתרא ה'א-ע"ב)

- א. בחזקת שנתן... בחזקת שלא נתן
- ב. בניית כותל בין שותפים וקשרי מלווה ולווה
1. "כל שפא ושפא זימניה הוא... חזקה אין אדם פורע בתוך זמנו"
2. "במקום חזקה" - במצב שיש חזקה, אך לא תמיד
- ג. הקובע זמן לחברו וסתם הלוואה
- ד. פדיון הבן, שכירות בית, וזריזים מקדימים למצוות סיכום

א. "בחזקת שנתן... בחזקת שלא נתן"

במשנה (ה' ע"א) נאמר:

כותל חצר שנפל -

מחייבין אותו לבנותו עד ארבע אמות.

[עד ארבע אמות] בחזקת שנתן, עד שיביא ראיה שלא נתן.

מד' אמות ולמעלה: אין מחייבין אותו.

סמך לו כותל אחר, אף על פי שלא נתן עליו את התקרה

מגלגלין עליו את הכל.

בחזקת שלא נתן, עד שיביא ראיה שנתן.

הרישא של המשנה עוסקת במקרה שהכותל נפל, ואז מחייבים את שניהם לבנות עד ארבע אמות. אם לאחר שנבנה הכותל, תובע ראובן את שמעון שישלם מחצית הכותל,

1 הרב ישראל ליפשיץ, תפארת ישראל, יכין, במשנה כאן, כתב שהמילים "עד ארבע אמות" משותפות להלכה הראשונה ולהלכה השנייה במשנה.

ושמעון טוען שהוא שילם, שמעון נאמן, אלא אם יביא ראובן עדים שלא שילם. כך הסביר רש"י את הרישא של המשנה:

בחזקת שנתן - אם אמר האחד לאחר שבנאו אני עשיתיו משלי שלא רצה זה לסייעני ותובעו חצי היציאה, וזה אומר נתתי חלקי, נאמן.²
עד שיביא התובע - עדים שתבעו ולא נתן לו, דכיון דחובה עליו לסייעו ומשפט זה לכל גלוי, לא היה בונה משלו אלא היה צועק עליו בבית דין.³

בסיפא של המשנה - "מד' אמות ולמעלן" - מדובר בחלק הכותל שמעל ארבע אמות. אם ראובן בנה כותל מעל ארבע אמות, ושמעון בנה בתוך חלקו כותל כנגד הכותל הגבוה של ראובן וסמך תקרה על הכותל של ראובן וטוען ששילם לו גם על החלק שמעל ארבע אמות, הוא בחזקת לא נאמן עד שיביא ראיה שנתן. כך הסביר רש"י את הסיפא:

סמך לו כותל אחר - לאחר שבנאו האחד למעלה מד' אמות הרבה, ולא רצה האחר לסייעו בהגבהתו, סמך השני כותל אחר כנגד כותל זה כדי לסכך ולתת עליו תקרה מכותל לכותל, אף על פי שלא נתן עליו עדיין התקרה.
בחזקת שלא נתן - אם בא הראשון ותבעו לדין לאחר שסמך את כותלו לכותל ראשון ואומר לו תן לי חלקך במה שהגבהתי, וזה אומר נתתי חלקי אינו נאמן אלא בעדים, שאין משפט זה גלוי לכל, ועד שיחייבוהו בית דין אינו עשוי ליתן.

2 הרב יוסף חביבא (נימוקי יוסף, ג ע"א מדפי הרי"ף) הסביר כך את המקרה: "כותל חצר שהסכימו מתחילה לבנותו למעלה מד' אמות ונפל, מחייבים אותו לבנותו עד ד' אמות (דבהכי סגין משום היזק ראיה... אבל למעלה מד' אמות אין מחייבים אותו. ואף על גב דמתחלה הסכים לכך השתא לא בעי ואנן לא כייפינן ליה". מדובר על כותל חצר שהם מראש הסכימו שגובהו יהיה יותר מד' אמות, והכותל נפל.

3 הרא"ש (א, ט) שאל על דברי רש"י: "הא דאמר במתני' 'בחזקת שנתן עד שיביא ראיה שלא נתן', פי' רש"י עד שיביא התובע עדים שתבעו ולא נתן. ותימה היא דמשום שלא נתן מיד בשעה שתבעו הוי לעולם בחזקת שלא נתן. ואפילו אם אמר בפני עדים איני רוצה ליתן לך דלמא אשתמוטי מישתמיט עד דהוו ליה זוזי ואז נתן לו". הרא"ש כתב שתי תשובות: "כגון שבאו עדים ואמרו עמנו היה שמעון במקום פלוני מיום שהחל ראובן בנין כותל זה ויודעין אנו שלא פרעו. אי נמי כגון שעמד שמעון בדין וחיבוהו ב"ד לבנות עד ד' אמות וסרב על צווי דין הרי הוא בחזקת שלא נתן כדון גזלן". גם כאן שני הכיוונים: עדות על ההתנהלות של שמעון מול ראובן, או פסיקה של בית דין ששניהם חייבים לבנות עד ארבע אמות.

מה שקובע אם שמעון - הנתבע, הוא בחזקת נתן או לא נתן, זה השאלה אם משפט זה ידוע או לא ידוע לכול, אם הייתה מוטלת חובה עליו לבנות או שאין חובה לבנות בגובה הזה, ומה מעורבות בית הדין בעניין.
בתוספתא (בבא מציעא יא, כב) יש הלכה שמבוססת על ההגדרות של משנתנו:

בחזקת שנתן - שומעין לו שלא לסמוך את הקורה.
לפיכך בחזקת שלא נתן - אין שומעין לו לסמוך את הקורה.

המקרה הראשון בתוספתא תואם לרישא של המשנה "בחזקת שנתן" - אם ראובן מבקש לסמוך קורה לכותל שהוא עד ארבע אמות ושמעון מתנגד, שומעים לשמעון כי הכותל של שניהם, ושמעון יכול למנוע שימוש של ראובן בכותל המשותף.
המקרה השני בתוספתא תואם לסיפא של המשנה "בחזקת שלא נתן" - אם ראובן הגביה את הכותל מעל ארבע אמות, ושמעון רוצה להשתמש בהגבהה זו, וראובן מתנגד כי שמעון לא שילם, שומעים לראובן כי שמעון הוא "בחזקת שלא נתן" עד שישלם את חלקו.

ב. בניית כותל בין שותפים וקשרי מלווה ולווה

1. "כל שפא ושפא זימניה הוא... חזקה אין אדם פורע בתוך זמנו"

הגמרא השוותה בין משנתנו העוסקת בהלכות שכנים לבין הלכה בהלכות לווה ומלווה.⁴ בין ריש לקיש לבין אביו רבא יש מחלוקת בנוגע למלווה ולווה שקבעו ביניהם תאריך לפירעון ההלוואה. תוספות (ד"ה ובא) הסבירו שהמקרה המדובר הוא שהמלווה בא בזמנו - ביום שנקבע, ודרש את החוב, והלווה טוען שהוא פרע בתוך הזמן. התוספות הוסיפו עוד שלמלווה יש עדים שהלווה חייב לו, ושהוא קבע לו זמן. המהר"ם הסביר מדוע תוספות גרסו: "הקובע זמן לחברו ובא בזמנו":

דרצה לומר שתובעו בזמנו ולא בתוך זמנו, אלא שהנתבע טוען שפרע לו בתוך הזמן. ועל כרחק אינו רוצה לומר שתבעו אחר כלות הזמן לגמרי, דהיינו דאיבעיא להו לקמן (ו ע"א): "תבעו לאחר זמנו ואמר ליה פרעתוך בתוך זמנו מהו". אלא רצה לומר שתבעו ביומא דמשלם זמנו, כמו שמסיימים התוס' בסוף דבור זה בסמוך.

אך הרמב"ן (כאן) חלק על פירוש התוספות:

4 תלמוד ירושלמי בבא בתרא א, ג, אין דיון על משנה זו.

ואין דעתי מקבלת לא הפירוש הזה ולא הדין הזה, שהיה להם בגמרא לפרש ולא לסתום. אלא הכי קאמר ליה פרעתיך כבר אף על פי שהוא תוך זמני, והיינו דלא קאמר ריש לקיש הקובע זמן לחבירו ותבעו בתוך זמנו ואמר לו פרעתיך, דלא מדכרינן תביעה דמלוה בתוך זמן, אלא לזה הוא דקאמר ליה פרעתיך והקדמתי לפרוע בתוך זמני. ולקמן (בבא בתרא ו' ע"א) בלאחר זמן קאמרינן תבעו לאחר זמנו ולא קאמר לישנא דריש לקיש אמר לו לאחר זמנו פרעתיך בתוך זמני מהו, דהתם שייכא תביעה בלאחר זמן.

ניתן אם כן לפרש את המקרה שבו חלקו האמוראים בשני אופנים: המלווה בא ביום הפירעון ודורש החוב, והלווה טוען שפרע בתוך הזמן (תוספות), או שהלווה בא מיוזמתו למלווה ואומר לו שהוא פרע בתוך הזמן את החוב (רמב"ן).

לפי ריש לקיש: "הקובע זמן לחבירו, ואמר לו פרעתיך בתוך זמני, אינו נאמן, ולואי שיפרע בזמנו". הלווה אינו נאמן לטעון שהוא פרע את ההלוואה לפני יום הפירעון שנקבע. אביי ורבא סברו: "עביד איניש דפרע בגו זימניה, זימנין דמתרמו ליה זווי, אמר: איזיל איפרעיה כי היכי דלא ליטרדן". יש להאמין לדברי הלווה, מאחר שיייתכן שעוד לפני יום הפירעון שנקבע, הוא קיבל כסף ממקור אחר, והוא מעדיף להיפטר מהחוב ולכן החזיר את ההלוואה בתוך הזמן.

ניתן להסביר את המחלוקת בין ריש לקיש לבין אביי ורבא כך: לפי ריש לקיש ההנחה היא שאדם אינו פורע בזמנו. אין שום סיבה שיעשה כן. "ולואי שיפרע בזמנו" הוא ביטוי לכך שגם כשמגיע יום הפירעון לא תמיד מחזירים. מדברי אביי ורבא משמע שהם אינם שוללים לחלוטין את ההנחה שבדרך כלל בני אדם אינם מחזירים את ההלוואה בתוך הזמן. טענתם היא שבכל זאת יש מצב שאדם קיבל כסף ממקור אחר בתוך הזמן, ואז הוא מעדיף להיפטר מהחוב ולהשיב למלווה. "עביד איניש... זימנין" – אלו ביטויים למצב אפשרי מסוג זה, ולכן טענת אביי ורבא היא שלא ניתן לקבוע כלל "ברזל" או חזקה שאדם אינו פורע בתוך זמנו, ויש לבדוק כל מקרה לגופו. לפי הסבר זה מחלוקתם איננה קיצונית, אביי ורבא מסכימים שבדרך כלל אדם אינו פורע בתוך זמנו, אך לדבריהם יש לבחון כל מקרה לגופו.

אמנם יש לסייג ולומר שבמקרה שהמלווה יבוא בתוך הזמן ויבקש את החוב, והלווה יטען שהוא כבר פרע, הוא כנראה לא יהיה נאמן גם לפי אביי ורבא. זאת מפני שהאפשרות ללווה לטעון שהוא פרע היא רק ביום הפירעון. קודם לכן הוא באמת לא היה חייב לפרוע. מאחר שביום שנקבע כיום פירעון הוא נאמן לומר פרעתי, ממילא הוא יכול לטעון פרעתי בתוך הזמן.

על דברי ריש לקיש שאלה הגמרא מהרישא של משנתנו: "בחזקת שנתן, עד שיביא ראיה שלא נתן". כאמור לעיל, אם לאחר שנבנה הכותל, תובע ראובן את שמעון שישלם מחצית הכותל, ושמעון טוען שהוא שילם בזמנו כשראובן השלים את גובה ארבע אמות, ברור ששמעון נאמן כי הוא "בחזקת שנתן". המשנה לא הייתה צריכה לחדש דין כזה שהרי אין מי שסובר שבזמנו אינו נאמן. אלא מדובר ששמעון אמר: פרעתיך בתוך זמני קודם שהשלמת ארבע אמות. מכאן מוכח שאדם עשוי לפרוע בתוך זמנו - כדעת אביי ורבא ובניגוד לדברי ריש לקיש.

אך הגמרא דחתה את ההשוואה בין הלכות מלווה ולווה לבין הלכות שכנים, וממילא את ההוכחה מהרישא של המשנה. לדברי הגמרא כאן בהלכות שכנים הדין שונה "משום דכל שפא ושפא זימניה הוא". כל שורה ושורה שבנה ראובן התובע את כותלו, גם כשעדיין לא הגיע לארבע אמות, זה נקרא זמנו. בבניית כותל משותף אין שני מצבים - בזמנו ובתוך זמנו. יש רק זמן אחד, ולאורך כל הבנייה זה זמנו. "כל שפא ושפא", או כל "ספא וספא" כגרסת הערוך (הובא במסורת הש"ס), משמעותו היא שבכל שורה ושורה, בכל שלב בבניית הכותל, בכל נדבך שנוסף בכותל, כל התקדמות בבניית הכותל, זה הזמן של שמעון הנתבע לשלם. כך הסביר רבנו גרשום: "דליכא תוך זמנו. דכל שעה ושעה, כל דימוס ודימוס שבנה, זמנו הוא לסייע ומשום הכי נאמן". באופן רחב יותר הסביר הר"י מגאש (שיטה מקובצת ה"ע"ב):

שאני התם דכל שעה ושעה זמניה הוא. כלומר אלו לא היה נתבע חייב ליתן מה שהגיע עליו בכל זמן ההוצאה אלא לאחר תשלום הבנין כולו לא היה נאמן לומר פרעתיך בתוך זמני שהוא קודם תשלום הבנין. עכשיו שהוא חייב ליתן מה שהגיע עליו כל שעה ושעה שהרי מחויבים הם באותו בנין מתחלתו, נמצא כל שעה ושעה זמניה הוא. ולפיכך כשטוען ואומר פרעתיך בכל שעה ושעה מה שהגיע עליו מן ההוצאה נאמן שהרי זמנו הוא.

אין תאריך מסוים, ואין לומר שרק עם סיום בניין הכותל יהיה הצד האחר חייב להשתתף. אין שני צדדים בבנייה הזאת. במשך זמן הבנייה כל אחד חייב להשתתף באופן שווה עם שכנו, וכל משך הבנייה הוא זמנו.⁶

5 שפא או שפה במוכן של שורה נזכר גם לעיל בבניינו של הורדוס (ד"ע"א): "אפיק שפה ועייל שפה".

6 הש"ך חושן משפט סימן ע"ח ס"ק יב פירש אחרת: "כל שפא ושפא זימניה הוא ויש לו טרדא בכל שפא ושפא, אם כן עביד איניש דפרע מעיקרא בעד כל הכותל, כי היכי דלא לטירדיה בכל שפא ושפא, כן נלפע"ד ברור פירושה דשמעתא". לדברינו, החובה לבנות את הכותל מוטלת על שניהם בשווה, ואין חובה לאחד הצדדים לשלם לאחר מראש את הכול. הם שותפים בבנייה, והחוב ההדדי

הגמרא המשיכה לשאול מהסיפא של המשנה: "בחזקת שלא נתן עד שיביא ראיה שנתן". אם ראובן הגביה את הכותל למעלה מארבע אמות ושמעון סמך לו כותל אחר, הרי שמעון בחזקת שלא נתן את חלקו בהגבהה, עד שיביא ראיה שנתן. על כך שאלה הגמרא: באיזה אופן מדובר? אם נאמר שמדובר באופן שאמר שמעון הנתבע: פרעתוך בזמני, לאחר שגמרתי לבנות את הכותל, שרק אז סמכתי וידעתי כמה נתחייבתי לך, קשה: מדוע אינו נאמן? וכי יש מי שסובר שבזמנו אינו נאמן?! אלא שאין מדובר על מקרה כזה, אלא ששמעון הנתבע אמר לראובן התובע: פרעתוך בתוך זמני! לפני שגמרתי את הכותל שלי. מוכח מכאן, שאדם אינו עשוי לפרוע תוך זמנו, וכדעת ריש לקיש ובניגוד לדברי אביי ורבא.

אולם הגמרא דחתה: שונה כאן הדין, כי אף שייתכן לומר שעשוי אדם לפרוע תוך זמנו, כאן אין אומרים זאת, לפי ששמעון אומר בליבו: מי אמר שיחייבו אותי חכמים לשלם את הוצאות הכותל הראשון. לכן, גם אם אומר פרעתוך בזמנו, אינו נאמן.

המשך הגמרא:

רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע עבדי כאביי ורבא. מר בר רב אשי עבד כריש לקיש.

"עבדי כ..." - עשו, פעלו כמותם או כמותו. ייתכן שבכל מקרה הייתה סיבה למה לעשות כמו אביי ורבא או כריש לקיש, אך אין זה אומר שכך הם הכריעו תמיד להלכה. כאמור, יש מצבים שבהם הלווה קיבל כסף ממקור אחר לפני יום הפירעון והוא מעוניין להחזיר ולהיפטר מהחוב.

לאחר שהובאו מעשיהם של רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע ומר בר רב אשי, נאמר בגמרא:

והלכתא כריש לקיש, ואפילו מיתמי; ואף על גב דאמר מר: הבא ליפרע מנכסי יתומים לא יפרע אלא בשבועה, חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זימניה.

"והלכתא כריש לקיש" - אפילו מת הלווה בתוך זמנו לפני שהגיע מועד הפירעון, והמלווה בא לגבות את החוב מן היתומים, הדין הוא שהמלווה גובה ללא שבועה, ואין לחשוש שמא הלווה שמת שילם את החוב בתוך זמנו. הגם שהלכה היא שהבא לפרוע חוב האב מנכסי יתומים, אף על פי שיש לו שטר, לא ייפרע אלא בשבועה, מאחר שיש

הוא בהתאם להתקדמות בבניית הכותל. ראה עוד: מרדכי בבא מציעא, פרק הבית והעלייה רמז תטו, וכן בחידושי הרד"ל (מופיע לאחר הגהות היעב"ץ בסוף המסכת).

לחשוש שאילו היה האב קיים היה מוציא שובר המוכיח את פירעון השטר, עם כל זאת, "חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זימניה", ולכן גובה המלווה בלא שבועה. זו הפעם הראשונה בסוגיה שדברי ריש לקיש מופיעים באופן ברור כ"חזקה". דברי ריש לקיש בתחילת הסוגיה "ולואי שיפרע בזמנו" לא היו מספיקים כדי לקבוע שהלווה אינו נאמן, אלא "חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זימניה", ובתרגום מילולי: חזקה שלא פועל אדם לפרוע בתוך הזמן.⁷ "חזקה" היא צילום מצב. יש נתונים מסוימים שעל פיהם נקבעה החזקה, אם כי ייתכן שהשתנו דברים, אבל החזקה בעינה עומדת. הרב שמעון שקופ (שערי ישר שער ג פרק ג) הסביר כך את החזקה הזאת:

עיקר החילוק של דיני ממונות מאיסורין הוא מהטעם שכתבנו בדריני ממונות בעינן הוכחה מוסכמת על פי השכל, וכל זמן דליכא עדים או ראייה מוכחת על פי שכל אין להוציא ממון מיד המוחזק, מחמת דבדיני ממונות גדול כח הזכות של המוחזק על פי דרכי השכל. ובאיסורין לא בעינן הוכחה רק חוק התורה הוא ליזל בתר רובא בין שיהיו הרוב כפול שבעתים, ובין אם יהיו רק חלק אחד מאלף בעודף, ועל זה אמר שמואל דבאיסורין אזלינן בתר רובא כלומר רוב של תורה, אבל בממון לא אזלינן בתר רוב (בבא קמא מו ע"ב), דרוב של תורה אינו מכריע נגד המוחזק, ובדיני ממונות הוא מטעם הוכחה ולא מדיני "אחרי רבים להטות". ולפי דברי הכלל דקיי"ל דאין הולכין בממון אחר הרוב הוא כלל גמור בלי יוצא מן הכלל... דבממון אין הולכין אחר הרוב, רק הוכחה וראיה מהני בממון נגד המוחזק. ובזה יובן מה דנאמר לענין פורע תוך זמנו בלשון "חזקה" ולא בלשון "רוב", להסביר שהטעם בזה שלא מדין רוב, רק משום הכרת השכל, שמוחזק לנו שכן הוא שאין אדם פורע בתוך זמנו.

אין מדובר על רוב סטטיסטי, אלא על מציאות התנהגותית של בני אדם. בני אדם אינם נוהגים להקדים ולפרוע החוב בתוך הזמן.

אך כאמור לעיל, כל זה כשאין נתונים אחרים אזי "העמד דבר על חזקתו", אך במקרים שיש נתונים אחרים או ידיעות אחרות, אין סומכים על חזקה זו. למשל, תוספות (ד"ה ואפילו מיתמי [ע"פ הגהות הב"ח]) הגבילו גם את האמירה הגורפת בנוגע ליתומים:

נראה דביתומים גדולים מיירי, אבל בקטנים לא גבי אפילו תוך זמנו. ולא

7 "והלכתא כ..." זו הכרעה מאוחרת של הסבוראים. ראה: בנימין מנשה לוי, "פירוש בצורת והלכתא", רבנן סבוראי ותלמוד, ירושלים תרצ"ז, עמ' 46-53. וראה עוד בעניין זה: הרב משה צבי נריה, ליקוטי הראיה, חלק ג, עמ' 383, דברי הרי"מ ח"ל"פ בשם הראי"ה קוק.

מיבעיא לרב פפא דמפרש טעמא דאין נזקקין משום פריעת בעל חוב מצוה ויתמי לאו בני מיעבד מצוה נינהו, אלא אפילו לרב הונא בריה דרב יהושע דמפרש טעמא משום צררי [שמא אביהם נתן לבעל חוב מעות או כסף וזהב במשכון בשעת מיתה כדי לפטור את הערב, ולא הספיק ליטול את השטר מיד הלווה], לא גבי מיתמי קטנים אפילו תוך זמנו, דאין מקבלים עדים שלא בפני בעל דין דקטנים חשוב שלא בפניו.

כאמור, רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע לא עשו כריש לקיש אלא כאביי ורבא. לעיל הסברנו שאביי ורבא לא שללו לחלוטין את ההנחה שרוב בני אדם אינם מחזירים את ההלוואה בתוך הזמן, אלא טענתם היא שיש לבדוק כל מקרה לגופו, וגם הדוגמה של יתומים קטנים היא מקרה חריג, אם כי מסיבות אחרות – יתומים אינם בני מצווה או שאביהם נתן החוב לערב שיחזיר. אכן בדרך כלל החזקה הזאת נכונה, אבל היא איננה באה לשלול מצבים חריגים. הגמרא המשיכה לשאול:

איבעיא להו: תבעו לאחר זמן, ואמר לו פרעתיך בתוך זמני, מהו? מי אמרינן: במקום חזקה מה לי לשקר, או דילמא במקום חזקה לא אמרינן מה לי לשקר?

כאמור לעיל, על פי התוספות (ה"ע"א ד"ה ובא) המקרה שבו נחלקו ריש לקיש ואביי ורבא היה "הקובע זמן לחברו ובא בזמנו, ואמר לו פרעתיך בתוך זמני", וכעת הגמרא שואלת על מקרה ש"תבעו לאחר זמן, ואמר לו פרעתיך בתוך זמני". הרמב"ן חלק על התוספות בנוגע למקרה שבו חלקו ריש לקיש ואביי ורבא, אך כמובן מסכים שהמקרה כאן הוא כשהמלווה בא לאחר זמנו.

הבעיה שהגמרא הציגה היא: "חזקה אין אדם פורע בתוך זמנו" למול "מה לי לשקר". מה גובר על מה. "מה לי לשקר" מתפרש אצל הראשונים כטענת מיגו. אדם לא יטען טענה פחותת ערך כאשר הוא יכול להשתמש בטענה חזקה יותר. אשר על כן אם אדם היה יכול לטעון טענה חזקה והיו מאמינים לו ואף על פי כן טען במקומה טענה חלשה יותר, יש להאמין לו בטענתו זו, גם אם אין ראיות מהותיות לנכונותה, מאחר שלו היה רוצה לשקר, הרי היה יכול לשקר בטענה טובה יותר, ומכיוון שלא עשה כך, נראה כי הוא דובר אמת. אחרונים דנים מה המשמעות של מיגו – כוח טענה או נאמנות.⁸

8 ראה: הרב חיים מטלז, "בענין מיגו", בבא בתרא, עמ' קצה-קצז. מקורות נוספים: הרב אחיקם קשת, קובץ יסודות וחקירות, עמ' 354.

מה אפוא ההתלבטות אם "במקום חזקה" אומרים "מה לי לשקר" או שאין אומרים "מה לי לשקר"? ניתן להציע את הבעיה שהובאה בגמרא באופן הבא: אם נאמר שמיגו זה כוח טענה, אזי חזקה טובה יותר מכוח טענה, מפני שחזקה היא צילום מצב כפי שבדרך כלל נהוג אצל בני אדם, והמיגו הוא רק טענה אפשרית אך היא איננה מספיקה מול חזקה. אך אם מיגו זה נאמנות, אזי אמנם יש חזקה שבדרך כלל בני אדם אינם פורעים בתוך זמנם, אך הנאמנות האישית גדולה יותר, שהרי כאמור, יש מצבים שאדם קיבל כסף ממקור אחר ופרע בזמן, או סיבה אחרת שבגללה טענתו יכולה להיות אמינה.⁹

הגמרא (ו' ע"א) ניסתה לפתור בעיה זו בהוכחות דומות לאלו שהובאו לעיל, על בסיס ההשוואה בין הלכות הלוואה להלכות שכנים, והדחיות הן בהתאם (לא ראינו צורך לחזור על הדברים בשל הכפילות).

סיכום ביניים:

ההשוואה בין הלכות שכנים לבין הלכות הלוואה חידדה ודייקה טוב יותר את התובנות שעליהן מבוססות ההלכות שבמשנה בנוגע ל"כותל חצר שנפל". רישא: החובה להשתתף בבניית הכותל המשותף עד גובה ארבע אמות היא הדרדית, ובכל שלב של התקדמות בבנייה החובה לשלם שווה בין שני השכנים. כל שלב בבנייה הוא "זמנו" כמו יום פירעון שנקבע בין לווה למלווה. אשר על כן כל אחד מהצדדים הוא תמיד "בחזקת שנתן".

סיפא: בנוגע למצב שבו אחד השכנים בנה מעל ארבע אמות, ההנחה היא שהאחר לא היה שותף לו בבנייה ולכן הוא "בחזקת שלא נתן". זאת מפני שמחבתו היא שאי אפשר לכוף אותו להשתתף ואם הוא יבנה גם כן מעל ארבע אמות או ייהנה מהבנייה, ייתכן שהשכן לא יתבע ממנו להשתתף.

בנוגע להלכות הלוואה, איך להתייחס ללווה שטען שפרע בתוך הזמן, המחלוקת בין ריש לקיש לבין אביי ורבא התחילה בשאלה האם ההנחה היא שבני אדם אינם מחזירים בתוך הזמן והלוואי שיחזירו בזמן, או שבכל זאת לא ניתן לסמוך על הנחה זו באופן גורף כי יש מצבים שהלווה קיבל כסף ממקום אחר והוא מחזיר בתוך הזמן כדי להיפטר מהחוב.

9 ראה בענין זה: הרב אלחנן וסרמן, קובץ שיעורים, בבא בתרא אות כז; חלק ב סימנים ב-ג, ושם סימן ג אות א. כיוון אחר בהסבר הבעיה, ראה: הרב משה חברוני, משאת משה - בבא בתרא סי' יז. בפן הרעיוני של המחלוקת בין אביי ורבא לבין ריש לקיש, ראה: הרב יהושע וייצמן, לחיות עם פרשת השבוע, בראשית שמות, עמ' 295-297.

בהמשך הגמרא, לאחר ההכרעה שהלכה כדברי ריש לקיש, הופיעו דברי ריש לקיש כ"חזקה" משפטית, ואז הדיון התמקד בכללי הלכות של חזקה, ובהקשר לסוגייתנו - האם אומרים מיגו מה לי לשקר במקום חזקה.

2. "במקום חזקה" - במצב שיש חזקה, אך לא תמיד

להלן הצעה אחרת להבנת הגמרא.

בגמרא לא הוסבר מדוע נפסקה הלכה כריש לקיש. בגמרא גם נאמר שהיו אמוראים ש"עבדי כאביי ורבא". מה יהיה במקרה שיש לבית הדין סיבות טובות להאמין ללווה שאכן הוא פרע בתוך הזמן, הגם שיש חזקה שאדם אינו פורע בתוך זמנו? למשל, במקרה שידוע לבית הדין שאותו אדם אכן קיבל כסף ממקור אחר ומטבעו הוא אדם ישר והגון, ויש סבירות שפרע בתוך הזמן. מדוע לדחות את הסברה של אביי ורבא? כאמור לעיל ההגדרה "חזקה אין אדם פורע בתוך זמנו" נזכרת רק לאחר שהגמרא אמרה שהלכה כריש לקיש אפילו מיתמי.

הרמב"ם לא כתב להלכה באופן ברור שיש חזקה שאדם אינו פורע בתוך זמנו. הרב איסר זלמן מלצר (אבן האזל על הרמב"ם הל' מלוה ולוה יד, א) כתב על כך:

עיקר הך דינא דאינו נאמן הלוה לטעון פרעתי בתוך זמנו, לא הביא הרמב"ם אלא כאן בדין מלוה בשטר ולענין פטור משבועה, ועוד הביא דין זה (הל' מלוה ולוה יא, ו; כו, ו) לגבי לגבות מלוה ע"פ מן היתומים, דאם מת הלוה בתוך זמן המלוה גובין, דחזקה שאין אדם פורע תוך זמנו. והוא תימה דלמה לא כתב דין דאין אדם פורע תוך זמנו גבי הלוה גופיה שטוען פרעתי דאינו נאמן בתוך זמנו?

לכן נראה דמוכרחין אנו לומר חידוש גדול, דהרמב"ם באמת אינו סובר להלכה הא דאין אדם פורע תוך זמנו אלא גבי שבועה ולגבות מן היתומים, וגורס בגמ' "והלכתא כריש לקיש מיתמי" ולא כגירסתנו "ואפילו מיתמי", והיינו דהיכי דהלוה טוען פרעתי, קיי"ל כאביי ורבא דעביד אינש דפרע בגו זימניה. וסובר דמה דאמר הגמרא חזקה אין אדם פורע תוך זמנו היינו חזקה בגדר רוב דע"פ רוב אין אדם פורע תוך זמנו, אבל אפשר שיזדמן שיפרע כי היכי דלא ליטרדן, ולכן כשהלוה טוען ברי שפרע, כיון דקיי"ל אין הולכין בממון אחר הרוב - נאמן. אבל לגבות מן היתומים שאינם טוענין בודאי אבינו פרע, גובין דאין טוענין עבורם טענה שאינה מצויה.

מדבריו עולה, שלפחות על פי הרמב"ם החזקה איננה גורפת, ואם יטען הלווה פרעתי ויש סיבה טובה להאמין לו, מאמינים לו כשיטת אביי ורבא. במקרה של יתומים גדולים,

שאינם יכולים לטעון שהאב פרע כי הם אינם יודעים על כך, או אז משתמשים בחזקה שאין אדם פורע בתוך זמנו וגובים מהם. הרב איסר זלמן מלצר הציע שלרמב"ם הייתה גרסה אחרת בגמרא, והוא לא גרס את המילה "ואפילו"¹⁰. להלן הסבר דומה למהלך הגמרא על בסיס הצעתו של הרב איסר זלמן מלצר, מבלי לשנות הגרסה:

"והלכתא כריש לקיש". על כך שאלה הגמרא: "ואפילו מיתמי? ואף על גב דאמר מר: הבא ליפרע מנכסי יתומים - לא יפרע אלא בשבועה?". תשובת הגמרא: "חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זימניה". במקרה זה שהאב הלווה מת ואין אנו יודעים דבר עליו אם החזיר או לא, במקרה כזה אנו מסתמכים על "חזקה אין אדם פורע בתוך זמנו", וכך בכל מצב דומה אחר שאין לבית הדין שום סיבה להעריך אחרת. מכאן, שבמקרה שיש סיבה לבית הדין לחשוב שאולי אותו לווה אכן החזיר בתוך הזמן, אין מסתמכים על החזקה.

כך נסביר את המשך הגמרא:

איבעיא להו: תבעו לאחר זמן, ואמר לו פרעתוך בתוך זמני, מהו? מי אמרינן: במקום חזקה אמרינן מה לי לשקר, או דילמא במקום חזקה לא אמרינן מה לי לשקר?

"במקום חזקה" אין זה אומר שהחזקה גורפת את כל המקרים והמצבים שבין לווה ומלווה. "במקום חזקה" - במצב שיש חזקה לפי הערכת בית הדין, אבל כל מקרה נידון לגופו. הביטוי "במקום חזקה" בהקשר של מלווה ולווה מופיע בכל התלמוד אך ורק בסוגייתנו. הן אמת שראשונים הסבירו "במקום חזקה" במונח זה שחכמים קבעו שתמיד יש חזקה שאין אדם פורע בתוך זמנו, אך ניתן להסביר ש"במקום חזקה" הכוונה - במקום, במצב שבו יש חזקה. כמו הביטוי: "מיגו במקום עדים" - במקרה שבו יש עדים אז דנים מה חזק יותר מיגו או עדים, וכך גם כאן. ממילא יוצא שדברי אביי ורבא לא נדחו לגמרי מההלכה.¹¹

10 במספר כתבי יד שעיינתי בהם לא מצאתי שינוי בגרסה.

11 הראי"ה קוק, מציאות קטן, אות שב, דן במקרה שהלווה טען שהוא פרע חלק מההלוואה בתוך זמנו. גם מדבריו ניתן להבין שאם יש סבירות שאכן זו האמת מאמינים לו, ואין זה סותר את החזקה הכללית שאין אדם פורע בתוך זמנו.

ג. הקובע זמן לחברו וסתם הלוואה שלושים יום

נחזור לתחילת הסוגיה, למקרה שבו חלקו ריש לקיש ואביי ורבא, "הקובע זמן לחברו". תוספות (ה ע"א ד"ה הקובע) כתבו:

הקובע זמן לחברו - אומר ר"י דוקא קובע זמן, אבל בסתם הלוואה לא חשיב ליה תוך שלשים תוך זמנו.

תוס' הבחינו בין קובע זמן לבין סתם הלוואה, ומציינים שסתם הלוואה היא לשלושים יום. דברי התוס' על סתם הלוואה מבוססים על דברי התוספתא (בבא מציעא י, א):

המלוה את חברו סתם אין פחות משלשים יום. ובמדינה שהיא נוהגת פחות מיכן או יתר על כן, אין משנין ממנהג המדינה.

סתם הלוואה היא לשלושים יום, אך אם מנהג המדינה הוא יותר או פחות, אין משנים ממנהג המדינה. ההנחה היא שאם הצדדים לא קבעו מועד מסוים להחזר הלוואה, כוונתם לזמן המקובל שלושים יום, או לזמן המקובל על פי מנהג המדינה. הגמרא (מכות ג ע"ב) מבססת בדרשת פסוק את ההלכה הזאת שסתם הלוואה היא שלושים יום:

אמר ליה שמואל לרב מתנה: לא תיתיב אכרעיך עד דמפרשת לה להא שמעתא. מנא הא מילתא דאמור רבנן: המלוה את חברו סתם אינו רשאי לתובעו פחות מל' יום אחד המלוה בשטר ואחד המלוה על פה? אמר ליה: דכתיב "קרבה שנת השבע שנת השמטה" (דברים טו, ט). ממשמע שנאמר "קרבה שנת השבע" אינו יודע שהיא "שנת שמטה"? אלא מה תלמוד לומר "שנת השמטה" לומר לך [יש] שמטה אחרת שהיא כזו. ואיזו? זו המלוה את חברו סתם שאינו רשאי לתובעו בפחות משלשים יום, דאמר מר שלשים יום בשנה חשוב שנה.

ההשוואה בין שמיטת כספים לבין סתם הלוואה שלושים יום, באה לומר שיש תקופה אחרת שדינה הוא כשמיטה, ותקופה זו היא שלושים יום שחשובה כשנה שלמה, בדומה לשנת השמיטה.

רבינו יונה (בבא בתרא ה ע"ב) הסביר מדוע בסתם הלוואה אם החזיר בתוך הזמן, נאמן:

ואם לא קבע לו זמן אלא סתם הלוה לו, ואמר לו בתוך השלושים יום פרעתיך, נאמן. אע"פ שאמר (מכות ג ע"ב) סתם הלוואה שלושים יום, כיון שלא פירש

לו המלווה זמן, לא נתייאש מן הפירעון בתוך שלושים יום, והלווה בוש ממנו שמא צריך הוא למעות.

הסמ"ע (חושן משפט סי' עח ס"ק א, יט) הסביר מדוע הקובע זמן אינו מצפה שהלוואה תוחזר לו קודם לכן:

דוקא בקבע לו זמן, דגילה הלוח דעתו דצריך להמעות עד שיכלה הזמן, מה שאין כן בסתם הלוואה.

צירוף דברי רבינו יונה והסמ"ע מלמד שכאשר נקבע זמן ברור בין הלווה למלווה, המלווה הסכים לכך שהלוואה תוחזר בתאריך שקבעו. ההנחה היא שללווה לא יהיה ממה לשלם עד שיגיע יום הפירעון שנקבע, ואשר על כן המלווה לא יתבע את הלוואה קודם לכן. אך בהלוואה סתם, המלווה לא מתייאש מכך שיש מצב שהלווה יחזיר לו במשך הזמן, וגם הלווה מתבייש מהמלווה, שמא צריך הוא למעות.

נראה להסביר ש"סתם הלוואה שלושים יום" הכוונה היא שמוסכם על כל הצדדים שיום השלושים הוא היום האחרון להחזר הלוואה, וכך גם אם מנהג המדינה הוא סך ימים אחר. אך אפשר להחזיר קודם, ואף מצופה מן הלווה שיחזיר במשך כל השלושים יום. מובן שאם לא החזיר ביום האחרון, הוא יצטרך להחזיר אחר כך. לעומת זאת, "הקובע זמן" הכוונה היא שהיום שנקבע הוא היום הראשון להחזר הלוואה, ולמעשה הוא גם היום האחרון שכאמור אם לא החזיר ביום שנקבע הוא צריך להחזיר אחר כך. הסיכום ביניהם על מועד החזר - תאריך שנקבע ביניהם או סתם הלוואה או מנהג המדינה - מעצב את אופן החזר.¹²

על דברי הסמ"ע שאל קצות החושן (חושן משפט סימן עח ס"ק ח):

בקובע זמן. כתב בסמ"ע (סקי"ט), דוקא בקובע זמן דביקש מתחילה זמן מהמלווה גילה דעתו שצריך לו עד הזמן, מה שאין כן בסתם הלוואה לא שייך טעם זה. ע"ש. ואין זה עיקר הטעם, דהא שכירות, ופדיון הבן גבי מת האב תוך שלשים (ב"מ קב ע"ב) וכותל חצר (ב"ב ה ע"ב) בכולהו לא גלי אדעתיה, ואפילו הכי אמרינן בהו חזקה דאין אדם פורע תוך זמנו. אבל עיקר החזקה הוא מכח מנהג דאין נוהגין לפרוע תוך זמנו. וגבי תוך שלשים דסתם הלוואה, המנהג לפרוע תוך שלשים ומשום הכי לא שייך ביה חזקה דלא עביד אינש, וכן משמע מדברי נימוקי יוסף (ב"ב ג, א בדפי הרי"ף)

12 משמעות אחרת להבדל בין "סתם הלוואה" לבין "קובע זמן", ראה: הרב משה פיינשטיין, "בענין סתם הלוואה ל' יום", שו"ת אגרות משה, חושן משפט, חלק ג סי' י.

וז"ל, ופירשו רב האי גאון והרי"ף בתשובה דהיינו דוקא בקובע זמן בשעת הלואה או לאחר מיכן אבל בסתם הלואה אע"ג דקי"ל בפ"ק דמכות (ג, ב) דסתם הלואה שלשים, היינו דלא ניתן ליתבע, אבל ודאי עביד אינש דפרע בגויה כיון דלא קבע זמן בפירוש וע"ש. והיינו משום דעבד אינש דפרע בגויה וחזקה דתוך זמנו תליא במנהג העולם בסדרי הפרעון שיש להם.

הקצות הקשה ממקרים אחרים, כאשר "שוכר אמר נתתי, ומשכיר אמר לא נטלתי על מי להביא ראיה" (בבא מציעא קב ע"ב), וכן ממשנה (בכורות ח, ו) "מת האב בתוך שלשים יום בחזקת שלא נפדה עד שיביא ראיה שנפדה לאחר שלשים יום בחזקת שנפדה עד שיאמרו לו שלא נפדה", וכן מכותל חצר שנפל, בכל המקרים הללו הוא לא גילה דעתו ובכל זאת אומרים חזקה אין אדם פורע בתוך זמנו. לדברי הקצות הכול תלוי במנהג. בסתם הלואה המנהג הוא שהלווה מחזיר בתוך הזמן.

בחידושי בתרא (בבא בתרא אות סט) יישב את קושיית הקצות באופן פשוט. בפדיון הבן ובשכירות אין שום חוב עד שמגיע יום השלושים. זאת לעומת הלואה שבה החובה להחזיר מתחילה מיד עם קבלת ההלוואה, אלא שהסיכום ביניהם הוא כמה שנוגע לצורת הפירעון והזמנים. בקובע זמן לחברו, הסיכום היה ביום שנקבע. כיוון נוסף הוא על פי פסיקת הרמב"ם (הל' מלוה ולוה יג, ה):

המלוה את חבירו וקבע לו זמן לפרעו, אף על פי שלא קנו מידו, אינו יכול לתבעו עד סוף הזמן, בין במלוה על פה בין במלוה בשטר, בין שהלווה על המשכון בין שמת לוה בין שמת מלוה. וסתם מלוה ל' יום בין בשטר בין על פה בין על המשכון. ואם התנה שיתבע בכל זמן שירצה, יש לו לתבעו ביומו, שתנאי ממון הוא.

הרמב"ם עסק בשלושה מצבים: [1] הלואה שהצדדים קבעו ביניהם זמן למועד הפירעון, והדין שהמלווה אינו יכול לתבעו בתוך הזמן; [2] סתם הלואה עד שלושים יום. כאן לא כתב הרמב"ם אם יכול לתבעו בתוך השלושים יום; [3] אם לא קבעו זמן לפירעון, ואין זו סתם הלואה, אלא קבעו שבכל יום שהמלווה ירצה, הוא יוכל לגבות החוב, הוא רשאי לעשות כן כי "תנאי ממון הוא".

דברי הרמב"ם עוסקים בשאלה אם המלווה יכול לתבוע קודם הזמן, בעוד שבסוגייתנו אנו עוסקים בשאלה אם הלואה נאמן כשטוען שפרע בתוך זמנו. הרב יצחק זאב סולוביץ'יק, הגרי"ז (רמב"ם הל' מלוה ולוה כו, ב), שאל מדוע הוסיף הרמב"ם "שתנאי ממון הוא":

וצ"ע הא דהוסיף הרמב"ם טעמא ד"תנאי שבממון הוא", דמשמע דמדין תנאי הוא דקאטינן עלה, והא כיון דהתנה אם כן לאו סתם הלוואה היא ואינה שייכה כלל לדין ל' יום, ומה זה שכתב הרמב"ם טעמא דכל תנאי שבממון קיים? והנראה מבואר מדברי הרמב"ם דהדין דל' יום אינן זה משום דבסתמא הלוואתו היא על ל' יום, כי אם דיסודו הוא דין תורה בכל הלוואה דעד ל' יום אינו יכול לתבעו, וכדילפינן לה במכות ג ע"ב מקרא ד"קרבה שנת השבע שנת השמיטה", יש שמיטה אחרת שהיא כזו. ואיזו זו? המלוה את חבירו סתם, שאינו רשאי לתובעו בפחות משלשים יום. ואם כן יסוד דינו הוא גזרת הכתוב בכל הלוואות שאינו רשאי לתובעו, וזה שכתב הרמב"ם דרק מדין תנאי ממון הוא שנשתנה דין זה.¹³

לדבריו, סתם הלוואה שלושים יום זה דין תורה, שהרי הגמרא (מכות ג ע"ב) לומדת זאת מפסוק. אם הם התנו תנאי אחר ביניהם, המלווה יכול לגבות בתוך הזמן מאחר שכל תנאי שבממון תקף. המקור לכך שתנאי שבממון תקף, מופיע בתוספתא (קידושין ג, ח): "זה הכלל כל המתנה על מה שכתוב בתורה בדבר של ממון תנאו קיים". קשה לקבל שדרשת הפסוק משמיטה המלמדת שסתם הלוואה שלושים יום, היא מדאורייתא. דרשת הפסוק היא אסמכתא לסתם הלוואה, אך אינה מלמדת שסתם הלוואה שלושים יום היא מהתורה. גם הרמב"ם לא כתב שזו חובה מהתורה. דברי הרמב"ם "שתנאי ממון הוא" הם נימוק מדוע אדם יכול לקבוע שאין תאריך להלוואה ובכל יום יוכל לדרוש את ההלוואה. ייתכן עוד שהרמב"ם נימק במילים אלו את שלושת המצבים. אופי החזר ההלוואה הוא על בסיס הסיכום שביניהם, וכל מה שלווה ומלווה יקבעו ביניהם בנוגע למועד הפירעון תקף "כי תנאי ממון הוא". יכולים לקבוע תאריך מוגדר להחזר החוב, שזו סתם הלוואה או שילכו על פי מנהג המדינה, או שהחוב יוחזר ביום שהמלווה ידרוש, או כל סיכום אחר.

הרשב"א (בבא בתרא ה ע"א) ציין לדברי גאון שכנראה תוספות למדו ממנו, שכתב שמדובר כאן דווקא במקרה של הקובע זמן לחברו ולא במקרה של סתם הלוואה. אך הרשב"א חלק על הסבר זה:

ולולי שאמרה גאון ז"ל והסכימו בכך כל האחרונים הייתי אומר דהוא הדין בסתם מלווה. ותדע לך מדאקשינן עליה דריש לקיש מהא דתנן עד ד' אמות מחייבין אותו בחזקת שנתן עד שיביא ראיה שלא נתן. ומאי קושיא, דבכל כי

13 ראה גם הרב אברהם דובער שפירא, דבר אברהם, חלק א סימן לב.

האי מודה בה ריש לקיש, דהא לא קבע לו חברו זמן עד שיגמור כל הארבע אמות, ואדרבא הוא תובעו ורוצה שיבנה עמו מיד. והא דנקט לה ריש לקיש בקובע זמן ולא נקט לה בסתם מלוה, משום דההיא לא פסיקא לן דהא במנהגא תליא מילתא כדתניא בתוספתא דבבא מציעא (י), (א): "המלוה את חברו סתם אין פחות מל' יום, ובמדינה שנהגו בפחות מיכן או ביתר מיכן אין משנין ממנהג המדינה".

הוכחת הרשב"א היא מקושיית הגמרא על ריש לקיש מ"חזקת שנתן עד שיביא ראיה שלא נתן" במקרה של בניית כותל עד ארבע אמות. הקושייה אינה ברורה, הלא בבניית כותל אין מדובר שקבע לו זמן עד שיסיים לבנות עד ארבע אמות, אדרבה הוא רוצה שישתתף איתו כל הזמן. לפי הרשב"א הסיבה שהמקרה הוא כשקבע לו זמן היא שלא בכל מקום יש מנהג קבוע, אבל אין זה משנה מבחינת העיקרון. הוכחת הרשב"א מעלה לדיון שאלה עקרונית. מה נקודת הדמיון בין המשנה "כותל חצר שנפל" שעוסקת במניעת היזק ראייה, לבין הלכה בהלכות לווה ומלווה? הלווה הוא בעל חוב של המלווה, אך כאן מדובר בשכנים שאמורים לבנות את הכותל במשותף. אין כאן יחסים שמישהו אחד חייב לאחר. כל אחד מהם חייב לשכנו באופן שווה.

ד. פדיון הבן, שכירות בית, וזריזים מקדימים למצוות

על דברי אביי ורבא שאמרו שאדם עשוי לפרוע בתוך זמנו "כי היכי דלא ליטרדן", הקשו תוספות (ה ע"ב ד"ה כי היכי):

כי היכי דלא ליטרדן - אף על גב דבפ' יש בכור (בכורות דף מט. ושם) תנן "בכור בתוך שלשים יום בחזקת שלא נפדה"? ואומר ר"י דהתם לא שייך האי טעמא דלא ליטרדן, דהוי ממון שאין לו תובעין.

במשנה (בכורות ח, ו) נאמר שבכור בתוך שלושים הוא בחזקת שלא נפדה. דין זה סותר את דברי אביי ורבא שאמרו שאדם עשוי לפרוע בתוך זמנו "כי היכי דלא ליטרדן". על כך השיב ר"י שבנוגע לפדיון בכורות כל עוד לא הגיע יום השלושים מאז שנולד הבכור, אין חיוב כלל לפדות ולהביא את הכסף לכהן, כי זה ממון שאין לו תובעים.

מיהו קשיא לרבי מפרק השואל (ב"מ דף קב: ושם) דאמר "בעו מיניה מרבי ינאי שוכר אומר נתתי, ומשכיר אומר לא נטלתי. על מי להביא ראיה? אימת,

אי בתוך זמנו תנינא 'מת בתוך שלשים יום בחזקת שלא נפדה' . והשתא היכי מדמי לה לבכור דהתם לא שייך למימר לא ליטרדן? ולכך צריך לומר דבכור נמי איכא טירדא דמצוה שצריך מיד ליתן דזריזין מקדימין. ומפרש ר"י טעם אחר דהכא כיון דחייב לו ואיתרמי ליה זוזי פורע לו תוך הזמן דלא ליטרדן. אבל גבי בכור דאכתי לא איחייב כלל עד לאחר ל' יום ושמא ימות בתוך ל' ויפטר, וכן שוכר שמא יפול ביתו של משכיר ויצטרך שוכר לצאת, דלא עדיף מיניה.

תוס' הקשו על ההשוואה שערכה הגמרא (בבא מציעא קב ע"ב) בין הלכות שוכר ומשכיר, כשהשוכר אומר נתתי והמשכיר אומר לא נטלתי, לדין בכור. הרי כאמור בבכור לא שייכת הסברה של "היכי דלא ליטרדן". תשובה ראשונה עונים תוס' שגם בנוגע לבכור יש טרדה של מצווה, מאחר שביום השלושים להולדת הבן צריך לתת הכסף מיד לכהן כי "זריזין מקדימים למצוות" (פסחים ד ע"א). ר"י ענה תשובה אחרת. בהלוואה ברור שהלווה חייב להחזיר למלווה, ולכן אם יש לו כסף ההנחה היא שהוא יפרע בתוך הזמן. אך בפדיון בכור וכן בשכירות יש מצב שיגיע יום השלושים והוא לא יצטרך לשלם. המצבים הם: אם התינוק ימות בתוך השלושים יום, או אם ייפול ביתו של המשכיר ואז השוכר יצא ולא ישלם. הראב"ד (שיטה מקובצת בבא בתרא ה ע"א) נימק אחרת את ההבדל בין הלוואה לבין פדיון הבן ושכירות:

והא דפליגי עליה אביי ורבא ואמרי עביד איניש דפרע גו זמניה דוקא בהלוואה בלחוד, לפי שאריכות הזמן מדת חסד היא, ומשום הכי כי מתרמו ליה זוזי בגו זמניה פרע ליה דכי מטי זמניה לא ליטרדיה. אבל בפדיון הבן ושכירות דבתוך הזמן ליכא עליו חיוב פרעון כלל. דשכירות אינה משתלמת אלא לבסוף, ופדיון הבן נמי ליכא עליה חיוב כלל עד דמטי זמניה, אי אמרו פרענו בתוך הזמן אינם נאמנים.

ההנחה שהלווה החזיר בתוך הזמן כשהזדמן לו כסף היא מפני שהוא יודע שהמלווה עשה איתו חסד בכך שקבע לו תאריך להחזיר, ולכן אם יכול להחזיר קודם הוא מחזיר. בעוד שבפדיון הבן ובשכירות הוא עדיין לא חייב כלל לשלם כל עוד לא הגיע התאריך. על תשובתם הראשונה של התוספות שאל הרב אלחנן וסרמן (קובץ שיעורים, בבא בתרא אות כח):

"שצריך לתת מיד דוריזין מקדימין". וקשה דהא דוריזין מקדימין לא שייך [אלא] במצוה שכבר נתחייב בה רק שאפשר לעשותה לאחר זמן. אבל בפדיון הבן תוך ל' עדיין לא נתחייב, ודאי ליכא שום מצוה להקדים ולפדותו בתוך ל', ומדבריהם משמע דלקושטא דמילתא דמצוה להקדים, וצ"ע.

לדבריו הכלל ההלכתי "דוריזין מקדימין למצוות" הוא בנוגע למצווה שאדם כבר חייב לעשותה, והכלל אומר שעליו להזדרז ולעשות ולא לאַחַר את המצווה. למשל: ברית מילה ביום השמיני. אפשר לקיים את המצווה ולמול את הבן במשך כל היום השמיני, אך הכלל אומר שיש להקדים ולהזדרז ולקיים את המצווה כמה שיותר מוקדם במהלך היום השמיני. אך אין מה לעשות לפני שהגיע היום השמיני. שאלתו היא גם בנוגע לפדיון הבן, עד שיגיע יום השלושים האב עדיין לא חייב כלל במצווה, רק ביום השלושים הוא יהיה חייב. בקובץ שיעורים כאן נשאר בצ"ע.

במקום אחר (הרב אלחנן וסרמן, קובץ שמועות, בבא מציעא אות לט) הובאה קושייתו זו, ושם תירצו השומעים – התלמידים (לא ברור אם הרב אלחנן וסרמן עצמו תירץ זאת): "וי"ל דכונתן דמתוך שלאחר ל' יתחייב מיד משום דוריזין מקדימין, שייך בה שפיר חשש טירדא שמא יטרד אז". אכן אין חובת מצוות פדיון הבן לפני שהגיע יום השלושים, אך מאחר שהאב יודע שביום השלושים הוא ירצה לפדות מיד כדי לקיים את הכלל "דוריזין מקדימין למצוות", אזי הוא טרוד מהמצווה עוד לפני שהגיע יום השלושים. אלא שגם אם יש לאב מחשבות כאלו של טרדה, "שמא יטרד אז", עדיין אין הוא עושה פעולה ממשית.

ניתן להשיב שגם הכנות מעשיות שקשורות למצווה, גם אם הן נעשות לפני הגיע היום שבו יש לקיים המצווה – היום השמיני לברית מילה, היום השלושים לפדיון הבן – הן חלק מההנהגה שזוריזין מקדימין.¹⁴ כך כתב הרב יוסף ענגיל (גליוני הש"ס, פסחים ד ע"א):

עין מאירי יומא כח ע"ב דכתב כל היום כשר למילה, ומ"מ ראוי לדוריזין להקדים בה בשחרית שלא יראה כמתרשל בה מצד חמלתו על הבן ולאחוז

14 הדברים מתאימים לדברי הרמח"ל (מסילת ישרים פרק ז) במידת הזריזות: "חלקי הזריזות שנים. אחד קודם המעשה, ואחד אחרי כן. קודם התחלת המעשה הוא שלא יחמיץ האדם את המצוה, אלא בהגיע זמנה או בהזדמנה לפניו או בעלותה במחשבתו, ימהר יחיש מעשהו לאחוז בה ולעשות אותה ולא יניח זמן לזמן שיתרבה בינתים. כי אין סכנה כסכנתו, אשר הנה כל רגע שמתחדש, יוכל להתחדש איזה עכוב למעשה הטוב... ואמרו (פסחים ד): זריזים מקדימים למצוות... אך הזריזות אחר התחלת המעשה הוא, שכיון שאחז במצוה, ימהר להשלים אותה ולא להקל מעליו כמי שמתאוה להשליך מעליו משאו, אלא מיראתו פן לא יזכה לגמור אותה".

בדרכי אבות שנאמר עליהם בכיוצא בה "וישכם אברהם בבוקר, עכ"ל. משמע מדבריו דזריזין מקדימין איננו חיוב גמור וענינו רק מפאת שראוי לאחוז בדרכי אבות... וע"ע חידוש בתוס' בבא בתרא ה ע"ב ד"ה כי היכי, דשייך גם כן ענין זריזות לזריזות בהמצוות היינו לעשות הדבר עוד קודם הזמן, שבבא הזמן תהיה המצוה מקוימת מיד בהתחלה כדין זריזין מקדימין.

כך כתב גם הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצי"ב (שאלתות דרב אחאי, העמק שאלה, חלק ג עמ' שיח) בנוגע לברית מילה:

הא ודאי לא מיירי הברייתא בגוף המצוה, דלזה לא הוצרכנו ללמוד מעובדא דאברהם אבינו וזריזותיה, תיפוק לן דכתיב "ושמרתם את המצות" (שמות יב, יז) ודרשו חז"ל מצוה הבאה לידך אל תחמיצנה. ותו אי במצות מילה ממש, הרי אסור לכתחילה להקדים בעלות השחר קודם הנץ... אלא משום שיש להכין סמים וצרכי מילה ואם יתחילו להכין ביום בשעה שהגיע זמן המצוה יהיה נמשך המילה כמה שעות ביום, על זה תני דאע"ג דכל היום כשר למילה, מכל מקום זריזין מקדימין למצוות.¹⁵

הנצי"ב התכוון לדרשת מדרש ההלכה (מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה ט):

"ושמרתם את המצות". ר' יאשיה אומר: אל תקרא כן, אלא 'ושמרתם את המצוות'. כדרך שאין מחמיצין את המצה, כך אין מחמיצין את המצוה. אלא אם באה מצוה לידך עשה אותה מיד.

מהפסוק "ושמרתם את המצוות" לומדים על הזריזות בגוף עשיית המצווה, ומהפסוק על אברהם אבינו לומדים על ההכנות לפני קיום המצווה. בברית מילה, הזריזות היא בהכנת צורכי המילה לפני היום השמיני, וכך גם בנוגע להכנות אחרות לקראת הברית. כך גם בנוגע לפדיון הבן. אין הכוונה שהאב יפדה את הבן לפני היום השלושים "כי

15 דברים דומים כתב הנצי"ב, מרומי שדה, פסחים ד ע"א. הרב שמעון סופר (שו"ת מכתב סופר, יורה דעה, סימנים כז-כח), בנו של החתם סופר, כתב בשם בן דודו הרב לייבלה איגר, שהיה נכדו של הרב עקיבא איגר ותלמידו של הרב מנחם מנדל מקוצק, דיוק במשמעות הביטוי: "זריזין מקדימין למצוות". לא כתוב: 'זריזין מקדימין המצוות', אלא "זריזין מקדימין למצוות". יש לעשות הקדמות למצווה, להתכונן היטב למצווה, וההכנות עצמן הן חלק מהמצווה. כך הובא גם בשמו של הרב אברהם בורנשטיין, נאות הרשא, א, עמ' רנד, האדמו"ר מסוכטשוב, שהיה חתנו של הרב מנחם מנדל מקוצק.

היכי דלא ליטרדן", אלא שהכנות לקראת המצווה - להכין את המטבעות קודם לכן, ואף לתת אותם קודם לכהן, כדי שבהגיע יום השלושים הם יהיו אצל הכהן והילד ייפדה מיד. האפשרות לתת לכהן קודם לכן נזכרת בגמרא (בכורות מט ע"א).¹⁶

סיכום

הגמרא השוותה בין דיני שותפים שבמשנתנו לבין הלכה בהלכות לווה ומלווה, כשהלכות שונות במשנה נועדו לתמוך בכל צד במחלוקת. הנחת היסוד היא שקשרי שותפים יכולים להיראות גם כקשרי לווה ומלווה. כל זמן שאחד מהשותפים יטען שהאחר לא מילא כביכול את חלקו כשהגיעה העת או אף לפני העת לעשות זאת ויתבע אותו על כך שהוא לא שילם לו, והאחר יטען שהוא כן שילם, יש לראות זאת כמו מערכת יחסים שבין לווה למלווה, כשיש ביניהם מחלוקת דומה אם הלווה שילם או לא שילם כשהגיעה העת לעשות זאת או אף קודם לכן.

תשובת הגמרא היא שאין להשוות בין דיני שותפים שבמשנתנו לבין הלכה בהלכות לווה ומלווה. שותפות בבניית כותל שונה מהחזר הלוואה. בבניית כותל של שותפים בכל שלב יש להשתתף בתשלום וכל שלב הוא זמנו. התשלום איננו רק עם סיום בניית הכותל, בעוד שהלוואה יש לשלם רק בתאריך שקבעו. כמו כן במקרה של הלוואה אדם חייב להחזיר, אך לא תמיד יש מצב שיחייבו שותף להשתתף בתשלום הוצאות הכותל הראשון.

בנוגע להלכות הלוואה, אמוראים חלקו איך להעריך את התנהגותם של בני אדם כשמוטל עליהם להחזיר הלוואה עד יום מסוים. הן כשמדובר ביום הפירעון שהוסכם ביניהם, הן כשמדובר ביום על פי המקובל באותו מקום. ההנחה של ריש לקיש היא שבדרך כלל "אין אדם פורע תוך זמנו", וכשאין סיבה להעריך אחרת, ההתייחסות המשפטית הלכתית היא שמדובר "במקום חזקה". ההכרעה תהיה על פי כללים הלכתיים בענייני חזקות. אך במצבים שבהם יש סיבה טובה להעריך שהלווה אכן פרע בזמנו, או שיש מניעה הלכתית אחרת לגבות את כספי הלוואה, אזי אכן המלווה לא יקבל את כספו למרות טענתו שהלווה לא פרע את החוב.

ראשונים השוו בין האמור בסוגיית הגמרא בנוגע להתנהלות בני אדם ביחס לחובות שיש להם כלפי אחרים בהלכות שכנים ובהלכות לווה ומלווה, לבין הלכות אחרות דומות - שוכר שחייב לשלם למשכיר ואב שצריך לפדות את בנו בכורו מידי כהן. "זריזים מקדימים למצוות" כולל גם את ההכנות המעשיות לקראת המצווה, על אף שעדיין לא הגיעה העת לקיום המצווה.

16 כך הסביר זאת הרב אשר וייס, מנחת אשר - בראשית, סי' כג, אותיות ג-ד.